डॉ. आनंद नाडकर्णी

डॉ. आनंद नाडकर्णी (जन्म: १९५८ : जळगाव) हे एक विख्यात मनोविकारतज्ज्ञ, विचारवंत, लेखक, नाटककार, संगीतकार, कवी, चित्रकार आणि सामाजिक कार्यकर्ते आहेत.

डॉ. नाडकर्णी ह्यांचा जन्म एका सुशिक्षित, संवेदनशील कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील आरंभी प्राध्यापक आणि नंतर प्राचार्य होते. डॉ. नाडकर्णी ह्यांना पोलिओचा आजार झाल्यामुळे, लहानपणापासूनच एका संघर्षपर्वाचा सामना करावा लागला. उत्तम प्रज्ञा, संवेदनशीलता आणि सकारात्मक वृत्ती ह्यांची देणगी लाभलेल्या डॉ. नाडकर्णी ह्यांनी अत्यंत संयमाने, विवेकाने आणि धैर्याने ह्या आजारावर मात केली.

त्यांचं प्रारंभिक शिक्षण जळगाव, आंबेजोगाई, विलेपार्ले, ठाणे अशा विविध ठिकाणी झाले. त्यानंतर ठाणे कॉलेजमध्ये त्यांनी विज्ञान शाखेत प्रवेश घेतला. पुढे सेठ जी.एस.मेडिकल कॉलेजमधून एम.बी.बी.एस. (१९८०) आणि के.ई.एम. हॉस्पिटल येथून डिप्लोमा इन सायकॉलॉजिकल मेडिसिन ही पदविका आणि एम.डी. (मनोविकारशास्त्र) (१९८४) हे वैद्यकीय शिक्षण त्यांनी पूर्ण केले. एम.डी.च्या परीक्षेत मुंबई विद्यापीठाच्या सुवर्णपदकाचे ते मानकरी ठरले. त्यानंतर, काही काळ त्यांनी 'के.ई.एम.'मध्ये अध्यापनाचे काम केले. पदव्युत्तर शिक्षण सुरू असतानाच, मानसिक आरोग्य आणि त्यावरील उपचार- ह्या बाबतीत असलेले अज्ञान, पूर्वग्रह आणि रुग्ण व डॉक्टर्स ह्यांच्यातील अत्यंत विषम प्रमाण, ह्या बाबतीत संस्थात्मक पातळीवर प्रयत्न करायला हवेत, हा विचार त्यांच्या मनात पदव्युत्तर शिक्षणादरम्यान रुजला. त्यांच्या अध्यापकांशी होणाऱ्या संवादातून, ते दृढमूल होऊन १९९० साली इन्स्टिट्यूट फॉर सायकॉलॉजिकल हेल्थ (आय.पी.एच.) ही संस्था उभी राहिली. आज आय.पी.एच ही संस्था मुंबई विद्यापीठ, एसएनडीटी विद्यापीठ, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, ॲमिटी यूनिव्हर्सिटी, इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ ह्यांचे मान्यताप्राप्त शैक्षणिक केंद्र असून जगभरातील देशांतून अनेक मनआरोग्य व्यावसायिक तिथे अभ्यासार्थ येतात. आय.पी.एच.ने गेल्या **पस्तीस** वर्षांत-ध्येयनिष्ठा, तज्ञता, सेवाभाव, कल्पकता, संघभावना, सामाजिक सहभाग आणि व्यवस्थापन ह्यांच्या समन्वयातून मनआरोग्य क्षेत्रात मोठे परिवर्तन घडवून आणलं आहे. आय.पी.एच. संस्था आज ठाणे, पुणे, नाशिक अशा तीन शहरात कार्यरत आहे.

डॉ. नाडकर्णी ह्यांचं व्यसनमुक्तीच्या क्षेत्रातील कामही असंच पथदर्शी आहे. **१९८०** च्या दशकात गर्दच्या विळख्यात सापडलेल्या तरुणांवरील उपचार, ते त्यांच्या सहभागाने उभ्या राहिलेल्या मुक्तांगण ह्या व्यसनमुक्ती आणि पुनर्वसन केंद्राचे आजचे स्वरूप - हा त्यांच्या कार्याचा प्रवास लक्षवेधी आहे. सध्या ते 'मुक्तांगण मित्र' संस्थेचे अध्यक्ष आहेत.

ते औद्योगिक क्षेत्रातील तीसहून अधिक संस्थांसाठी आणि अनेक स्वयंसेवी संस्थांसाठी मानसिक आरोग्य आणि आनुषंगिक विषयांचे सल्लागार आणि प्रशिक्षक म्हणून काम करतात. त्यांच्या औद्योगिक क्षेत्रातील 'प्रेरक' अर्थात Mentor ह्या भूमिकेमुळे इंडोको रेमेडीज ह्या औषधउद्योगातील आघाडीच्या कंपनीने त्यांची निवड संचालक मंडळावर केली. लघु आणि मध्यम आकाराच्या अनेक उद्योगांचे सल्लागार म्हणूनही ते काम करतात.

डॉ. नाडकर्णी एक शैलीदार ललित लेखक, कवी आणि नाटककार, अभिनेता, संगीतकार, तबलावादक, चित्रकार, मर्मज्ञ संगीतप्रेमी आणि सूत्रसंचालक, तत्त्वज्ञानाचे कृतिशील अभ्यासक आहेत. ह्या सगळ्या गोष्टी त्यांच्यातून सहजतेने प्रकटतात. त्यांच्या सत्तावीस प्रकाशित साहित्यकृतींत वाचकसत्ता, किंचित, आरोग्याचा अर्थ, मनोगती, गद्धेपंचविशी, स्वभाव विभाव, शहाण्यांचा सायकिॲट्रीस्ट, विषादयोग, मितुले आणि रसाळ, हेही दिवस जातील (कादंबरी), जन्मरहस्य (नाटक), त्या तिघांची गोष्ट (नाटक), गेट वेल सून (नाटक), सोबतीने चालताना (नाटक), रंग माझा वेगळा (नाटक) आदींचा समावेश असून त्यांना महाराष्ट्र शासनाचे चार साहित्यविषयक पुरस्कार, मसाप पुरस्कार, साहित्य संस्कृती मंडळाचा पुरस्कार आदी एकोणीस प्रतिष्ठेचे पुरस्कार मिळाले आहेत. कासव, कदाचित, देवराई आणि डॉ. काशिनाथ घाणेकर ह्या प्रसिद्ध मराठी चित्रपटांच्या निर्मितीत त्यांचा तज्ज्ञ म्हणून सहभाग होता. त्यांनी लिहिलेल्या आणि संगीतबद्ध केलेल्या मराठी/हिंदी गीतांचे, नव्या शतकाचे गाणे, साँग ऑफ लाईफ, आकाशाची गाणी हे तीन अल्बमही प्रसिद्ध झाले आहेत.

मानसिक आरोग्याची जागृती समाजाच्या प्रत्येक स्तरापर्यंत पोहोचवण्याच्या चार दशकांच्या त्यांच्या अथक प्रयत्नांना २०२० ते २०२२ ह्या काळातील कोरोना संकटाने नवीन उभारी दिली. डॉ. नाडकर्णी आणि आय.पी.एच. मधील सहकाऱ्यांनी आपल्या सर्व सेवा तर ऑनलाईन अथवा ऑफलाईन सुरु ठेवल्याच पण डॉ. नाडकर्णींनी साडेचारशेहून अधिक प्रतिरूप वेबिनार्स घेऊन लाखो लोकांची भावनिक ताकद वाढवण्याचे प्रयत्न केले. आवाहन आय.पी.एच. हे यूट्यूब चॅनेल आपल्या सहकाऱ्यांसोबत यशस्वीपणे चालवून त्याद्वारे मानसिक आरोग्य विषयक कार्यक्रमांची

सतत निर्मिती केली. आज ह्या चॅनेलचे ४००,००० वर सभासद असून मनआरोग्याला वाहिलेले ते भारतातील सर्वात मोठे चॅनेल आहे. ठाण्यासहीत महाराष्ट्राच्या दहा शहरांपर्यंत पोहोचलेला 'वेध' हा उपक्रमही ह्या काळात, आवाहन द्वारे प्रसारित करण्यात आला. २०२० साली 'ग्लोबल वेध' तर २०२१-२२ साली राष्ट्रीय वेधची आखणी करण्यात आली. वेधच्या माध्यमातून आजवर डॉक्टरांनी साडेसातशेहून अधिक मुलाखती घेतल्या असून ते जसे कुशल संवादक आहेत, तसेच मराठी आणि इंग्रजी भाषेतील त्यांचे वक्तृत्व श्रोत्यांना आकर्षित तर करतेच पण त्यांच्या विचारांनाही गती देते. आवाहन आयपीएच ह्या यू ट्यूब चॅनलवर ४२५ मुलाखती उपलब्ध असून गेल्या ३४ वर्षात १२० वेध मधून त्यांनी ११०० संवाद बांधले आहेत.

कोरोनाकाळामध्ये डॉ. नाडकर्णींची एक कवी ही नवीन ओळख रसिकांना झाली. समाजमाध्यमांवर नियमित प्रकाशित होणाऱ्या त्यांच्या कवितांचा पहिला संग्रह 'अव्यक्ताचा आरसा' पुस्तक, ऑडिओ आणि ई-बुक रुपाने प्रसिद्ध झाला. 'तुझ्याच साठी ऋतु हा' हा दुसरा तर गोंदणखुणा हा तिसरा संग्रह प्रकाशित झाला आहे.. ह्या काळात डॉक्टरांची दोन पुस्तके, 'करण्याचे दिवस आणि कळण्याचे दिवस' तसेच 'आकाशभाषिते' प्रकाशित झाली. निर्बंध असतानाही काही महिन्यातच ह्या दोन्ही पुस्तकांच्या सुरुवातीच्या आवृत्त्या हातोहात फस्त झाल्या. 'आकाशभाषिते' ह्या पुस्तकातील सर्व रेखाटने सुद्धा डॉक्टरांच्या कुंचल्यातून उतरली आहेत. रेखाचित्रे अर्थात स्केचेस ह्या शैलीमध्ये ते नियमितपणे चित्रे काढत असतात.

तत्त्वज्ञानाची सांगड दैनंदिन जीवनाशी घालून त्यातून मनआरोग्याची वृद्धी करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांचे फलस्वरूप असलेली दोन पुस्तके आहेत, 'मनमैत्रीच्या देशात' आणि 'बुद्धांसोबत क्षणोक्षणी.' पहिल्या ग्रंथामध्ये वेदान्त तत्त्वज्ञान, मेंदुविज्ञान आणि विवेकनिष्ठ मानसशास्त्र ह्यांचे नाते उलगडण्याचा प्रयत्न आहे तर दुसऱ्यामध्ये बुद्धांचे विचार आणि महायान तत्त्वज्ञान सांगणाऱ्या स्व-रचित एकशेदोन कविता आहेत.

डॉ. नाडकर्णी ह्यांना त्यांच्या वैद्यकीय, व्यसनमुक्ती आणि साहित्य ह्या क्षेत्रातील कारकिर्दीबद्दल विविध पुरस्कारांनी गौरवण्यात आले आहे. त्यात इंडियन मर्चंट्स चेंबरच्या अमृतमहोत्सवी वर्षातील व्यसनमुक्ती क्षेत्रातील कार्याबद्दलचा पुरस्कार, ठाणे महापालिकेतर्फे साहित्यविषयक कामगिरीसाठी देण्यात येणारा पी. सावळाराम पुरस्कार, वैद्यकविषयक लेखनाबद्दलचा शतायुषी पुरस्कार, 'युथ ॲक्टिव्हिस्ट ऑफ द इयर' हा डॉ. अरुण लिमये स्मृती पुरस्कार, ठाणे नगररत्न पुरस्कार, ठाणे भूषण पुरस्कार, समाजशिक्षक पुरस्कार, आरोग्य ज्ञानेश्वर पुरस्कार आदींचा

समावेश आहे. आकाशवाणीच्या प्रतिष्ठेच्या पु. मं. लाड स्मृती व्याख्यानमालेतील हिरकमहोत्सवी वर्षातील व्याख्यान देण्याचा मान त्यांना लाभला. सेठ जी.एस. वैद्यकीय महाविद्यालय आणि के.ई.एम. रुग्णालयातर्फे दिला जाणारा डॉ. शरदिनी डहाणूकर स्मृती हिरवाई सन्मान त्यांना जानेवारी २०१९ मध्ये देण्यात आला. डॉ. डहाणूकर त्यांच्या शिक्षक आणि मार्गदर्शक तर होत्याच; पण त्यांचे डॉ. नाडकर्णींवर पुत्रवत प्रेम होते. कर्नाटकातील एक प्रसिद्ध मनोविकारतज्ज्ञ डॉ. अशोक पै, ह्यांच्या स्मरणार्थ ठेवण्यात आलेला मानस राष्ट्रीय पुरस्कारही २९ जानेवारी २०१९ रोजी त्यांना प्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्ते डॉ. प्रकाश आमटे ह्यांच्या हस्ते देण्यात आला. १४ नोव्हेंबर २०२१ रोजी औरंगाबाद येथे त्यांना प्रतिष्ठेचा असा अनंत भालेराव स्मृती पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. २०२५ साली त्यांच्यासाठी उत्तुंग प्रतिष्ठानचा जीवन साफल्य पुरस्कार जाहीर झाला असून; फेब्रुवारी महिन्यात त्यांच्या चौथ्या पुस्तकाला राज्य वाङ्मय पुरस्कार मिळाला आहे. मनोविकारतज्ज्ञ म्हणूनच्या त्यांच्या प्रवासाला आता चार दशके झाली असूनही त्यांच्या कल्पक उपक्रमशीलतेचा परीघ अजूनही विस्तारत आहे. महानगरातील वंचित समाजापासून ते ग्रामीण आणि आदिवासी भागांपर्यंत मनआरोग्यसेवा देण्याचे महत्त्वाकांक्षी प्रयोग त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली सुरू असून शेतकऱ्यांचे मानसिक आरोग्य सुदृढ करून त्यांना उद्योजक म्हणून घडवणारा एक प्रकल्पही नुकताच सुरू झाला आहे. महाराष्ट्र राज्याचे फोर्स वन हे कमांडो पथक, दहशतवादविरोधी विभाग आणि तुरूंग विभाग ह्यांच्याबरोबर आय.पी.एच. संस्था सातत्याने समाजउपयोगी उपक्रम करत आहे. गेली सात वर्षे महाराष्ट्र राज्याच्या सार्वजनिक आरोग्यविभागासमवेत ठाण्यामध्ये आय.पी.एच. तर्फे सप्तसोपान ह्या परिसरामध्ये मनआरोग्य पुनर्वसनाचे अनेक उपक्रम चालवले जात आहेत.

ह्या सर्व कार्यमग्नतेमध्ये डॉक्टर वैयक्तिक रुग्ण सेवा देण्याचे व्रत चार दशके नियमितपणे जपत आहेत. आय.पी.एच. संस्थेमध्ये व्यावसायिक आणि स्वयंसेवक म्हणून तीनशेहून अधिक कार्यकर्ते काम करत असून मुक्तांगण व्यसनमुक्ती केंद्राला राष्ट्रपती पुरस्कार तसेच आय.एस.ओ. गुणवत्ता मानांकनसुद्धा मिळालेले आहे. त्यांच्या प्रकाशित पुस्तकांची संख्या लवकरच तीसच्या वर जाणार ठरणार असून त्यांच्या आवाजातील त्यांची पुस्तके स्टोरीटेलच्या माध्यमातून वाचकांपर्यंत पोहोचणार आहेत.

डॉ. आनंद नाडकर्णी हे MKCL (महाराष्ट्र नॉलेज कॉर्पोरेशन लिमिटेड) संस्थेच्या मार्गदर्शक मंडळावर आहेत. कुमारांसाठीच्या 'वयम्' ह्या उपक्रमशील मासिकाचे सल्लागार आहेत.

बहुविकलांग मुलांसाठीच्या स्वयम् ह्या संस्थेचे तसेच ‘संवेदना एपिलेप्सी फाउंडेशन’ ह्या संस्थांचे ते विश्वस्त आहेत.

(दिनांक ३ मार्च २०२५ पर्यंत परिपूर्ण)